

Найактуальніше

УДК 332.12:338.432
© 2010

*М.А. Хвесик,
член-кореспондент УААН*

*Рада з вивчення
продуктивних сил
НАН України*

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Розглянуто стан і перспективи розвитку продуктивних сил сільських територій України, розкрито економічну, екологічну та соціальну складові, визначено концептуальні засади державної політики щодо їх розвитку.

Соціально-економічні трансформації та реформування відносин в аграрній сфері позначаються на всій господарській діяльності держави. Аграрна реформа, яка ставила за мету мінімізувати державну підтримку сільського господарства, призвела до низки негативних тенденцій у цій сфері. Аналіз сучасного стану взаємопов'язаності елементів економічних систем регіонів виявив посилення розбалансованості господарської системи в цілому, відсутність загальних тенденцій до її самоорганізації та формування координуючих зв'язків між основними її складовими; зміцнення на селі позицій неформальної економіки, архізації господарського життя; поширення бюрократизації, свавілля місцевої, регіональної влади, що зумовлює дезінтеграцію територіальних сільських утворень, їх невизначеність і призводить до погіршення «якості» економічних та соціальних інститутів.

Об'єктивно ці процеси стосувалися власне сільських територій, оскільки тут існує одна з головних проблем — регулювання земельних відносин. Залежно від вирішення земельних питань складатимуться і просторово-планувальні напрями упорядкування соціально-виробничої інфраструктури сільського середовища проживання.

У таких умовах доцільно відійти від галузевого підходу до розвитку сільських територій, про що наголошується у працях В. Юрчишина [7] та інших учених, і перейти на засади комплексного вирішення цієї проблеми (П. Гайдучкий, Ю. Губені, О. Могильний, О. Онищенко, П. Саблук, М. Сахацький, В. Терещенко) [2, 7].

Відаючи належне науковим розробкам відомих учених, необхідно зазначити, що питання ефективного розвитку продуктивних сил сільських територій вивчені та висвітлені у відповідних нормативних документах і науковій літературі ще недостатньо. Зокрема, існують проблеми щодо органічного функціонування аграрного промислового комплексу, не відпрацьована методика комплексної оцінки просторового розвитку сільських районів, адекватних реальним соціально-економічним процесам тощо.

Водночас розробка концептуальних засад просторової організації та розвитку сільських територій набуває все більшої наукової актуальності та практичного значення. Передусім, існує об'єктивна необхідність у визначенні специфічних функцій і принципів державної політики у сфері розвитку продуктивних сил сільських територій, подоланні галузевого підходу в дослідженнях цієї проблеми та формуванні парадигми їх розвитку і функціонування.

Мета статті — обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку продуктивних сил сільських територій. Для цього сформульовані такі завдання: провести економічну, екологічну та соціальну оцінку стану сільських територій України; визначити економіко-організаційні та концептуальні засади їх розвитку; сформувати дієву систему функціонування фінансової та ринкової інфраструктур, орієнтованих на підтримку агросфери; розробити стратегію сталого розвитку сільських територій; обґрунтувати напрями захисту національного виробника; визначити напрями державної політики, спрямованої на підвищення якості життя населення сільських територій.

Через багатофункціональний характер кожну функцію сільських територій можна розглядати в системному взаємозв'язку з іншими функціями в реалізації єдиної стратегії державного розвитку. Тому стратегічний підхід до вирішення господарських проблем села може бути вироблений з урахуванням пріоритетності розвитку сільських територій у цілому. Розвиток сільського господарства необхідно розглядати як органічну складову такої державної стратегії.

Нині розвиток процесів глобалізації і зміни у структурі сільського господарства України вимагають дослідження питань щодо відповідності традиційних поглядів (*парадигми*) і ефективності аграрної політики сучасним тенденціям, *необхідності концептуального переосмислення парадигми просторового розвитку сільських районів*. Головною ідеєю нового погляду є визнання сільського господарства як галузі, що здатна конкурувати з іншими в національній економіці і на світовому рівні. Розвиток

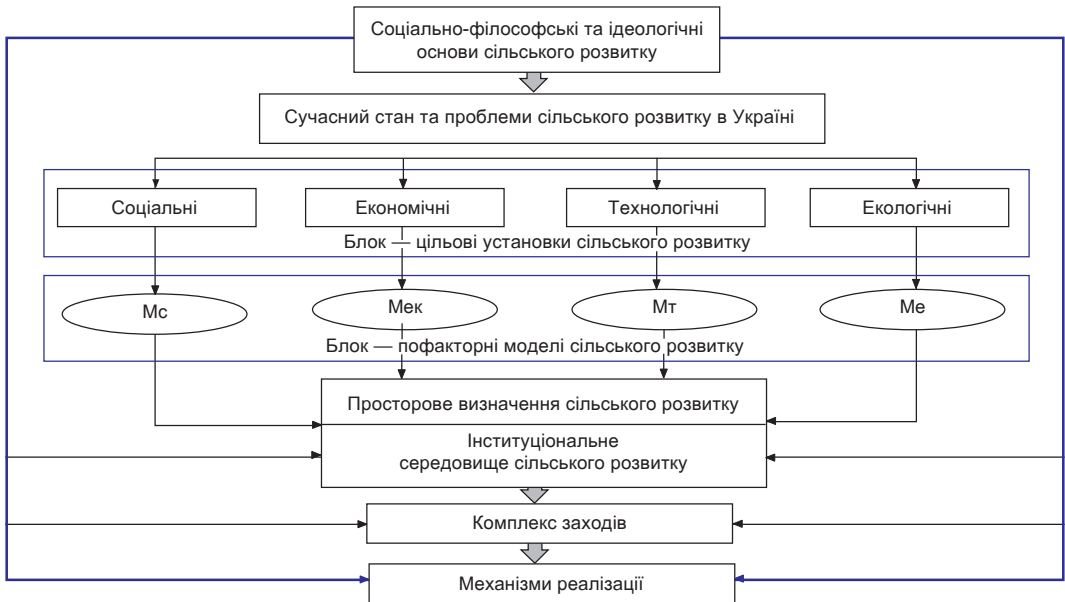


Рис. 1. Методологічні основи розвитку сільських територій (концептуальна схема)

нової парадигми господарювання в аграрному секторі набуває особливої актуальності у зв'язку зі вступом України до світової організації торгівлі (СОТ).

Робоча гіпотеза, за якої необхідно здійснювати пошук найбільш припустимих форм упорядкування середовища проживання селянина, повинна формуватися на основі розвитку первинно заданої законодавчо-правової оболонки соціуму в цілому. Щодо питання про впорядкування сільського середовища проживання, зокрема його регіонального рівня, то потрібно зазначити, що таке завдання може й повинно вирішуватися та розглядатися в контексті загальних тенденцій перетворень у соціальній, економічній та екологічній складових (рис. 1).

Соціальна складова. Декларуючи стирання різниці між містом і селом, держава фактичними діями довела село до соціального зубожіння, втрати інтересу селян до роботи і проживання в ньому. У поєднанні зі шкідливою теорією так званих безперспективних сіл це зумовило настільки швидкий розвиток процесів депопуляції, що тисячі сільських поселень уже не існують, а велика їх кількість дуже близька до зникнення. До природного скорочення населення додаються ще й міграційні процеси. Це ставить під загрозу власне існування українського села.

Результати наукових досліджень Ради з вивчення продуктивних сил НАН України свідчать про те, що в цілому соціально-культурне будівництво на селі сьогодні практично згорнуто. Так, якщо у 1990 р. у сільській місцевості введено в експлуатацію лікарняних закладів на 781 ліжко, то через 18 років — лише на 50; потужність амбулаторно-поліклінічних закладів зменшилась відповідно з 6376 до 277 відвідувань за зміну; загальноосвітніх навчальних закладів — на 60,8 і 4,9 тис. учнівських місць.

Особливої уваги потребує формування ринку праці. Серед блоків мотивації праці значно посилюється роль соціальних факторів у підвищенні продуктивності праці та розвитку економіки. На жаль, держава не приділяє належної уваги проблемам мотивації праці, систему якої практично не створено, і не розроблено методу визначення ціни робочої сили.

Мотиваційний механізм має забезпечити досягнення високопродуктивної праці, підвищення ефективності виробництва, соціально-культурного та кваліфікаційного рівня населення. При його розробці потрібно враховувати трудову активність різних груп працюючих. Одна з них (25—30%) — ті, що постійно прагнуть якомога краще працювати, вони характеризуються високою самодисципліною, ініціативним, творчим ставленням до своїх обов'язків. Друга група (15—20%) відзначається низькою трудовою активністю, інертністю, безініціативністю, низьким рівнем трудової та виробничої дисципліни. Третя (45—60%) охоплює найбільшу кількість працівників із середніми характеристиками трудової активності. Саме в цій групі прихований соціальний резерв підвищення трудової віддачі працівників, безпосередньо зайнятих в аграрному виробництві.

Гострота соціальних проблем сільських поселень особливо відчувається в закладах освіти. Серед сільських жителів у віці 22 років і старше вищу освіту мають лише 8,2% населення (для порівняння: у малих містах — 19,6, великих — 30,8%), частка населення у віці 6 років і старше, яка не має початкової загальної освіти, та неписьменні — 7%. Ці дані свідчать про необхідність істотного підвищення рівня освіти сільського населення, удосконалення мережі закладів освіти.

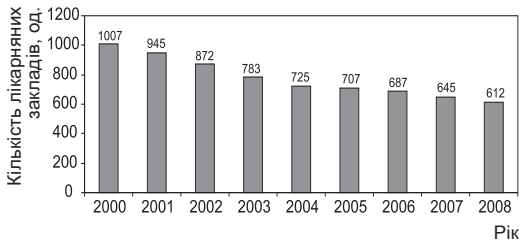


Рис. 2. Динаміка кількості лікарняних закладів, розташованих у сільській місцевості, протягом 2000–2008 рр., од.

Упродовж останнього десятиріччя постійно знижується загальний рівень забезпеченості жителів сільських поселень медичними закладами (рис. 2).

Наслідком закриття великої кількості лікарняних установ є погіршення їх територіальної доступності. В Україні близько 33,7% сільських населених пунктів взагалі не мають ніяких медичних закладів. Майже 30% сільських жителів проживають на відстані 5–10 км від найближчого медичного закладу.

Протягом 2000–2008 рр. кількість лікарняних закладів скоротилась у 1,5 раза, у них ліжок — на 40%, диспансерів — у 4 рази. Водночас кількість лікарських амбулаторій та поліклінік має тенденцію до зростання: нині їх нараховується 3,4 тис. од. Розв'язання цих та інших проблем вимагає, з одного боку, подолання занепаду та вдосконалення сільської інфраструктури, з іншого — подолання вузького розуміння відомчої ефективності функціонування галузей соціальної сфери, що спонукає керівників усіх рівнів до концентрації обслуговування та оптимізації мережі, тобто запровадження новітніх форм обслуговування з урахуванням особливостей сільського розселення.

Екологічна складова. На нинішньому етапі розвитку цивілізації рівень та ефективність використання природних ресурсів, насамперед, земельних, водних і лісових, є найважливішим критерієм економічного розвитку країни, а якщо доквітля, екологічна чистота її території — головним показником відповідності суспільного виробництва завданням охорони навколишнього природного середовища, вимогам екологічно безпечного господарювання в ньому.

Надзвичайної гостроти набули екологічні проблеми розвитку національного АПК, використання земельних, водних та лісових ресурсів. Щодо сільськогосподарського освоєння території, то Україна належить до унікальних держав. У користуванні аграрних підприємств і господарств перебуває понад 47 млн га земель, або 78,3% загальної площі держави, а рівень розораності її території сягає 55%, сільгоспугідь — майже 80%.

Інтенсивна лісгосподарська діяльність ведеться на близько 0,5 млн га, або 6% усієї площі, вкритої лісовими насадженнями. Отже, разом сільське і лісове господарство здійснюють активний негативний вплив майже на 80% загальної території країни. Крім цього, до господарського обороту в Україні залучено майже 2/3 поверхневого річкового стоку,

що формується на її території, 1/3 запасів підземних вод.

Аграрний сектор економіки за рівнем негативного впливу на природу порівнюється з найбільш екологічно небезпечними промисловими виробництвами. Хоча ще донедавна сільське господарство належало до екологічно нешкідливих сфер людської діяльності, загальний внесок АПК в екологічну кризу через забруднення і деградацію навколишнього природного середовища становить у середньому 35–40%, у тому числі земельних ресурсів — понад 50, а поверхневих водойм — близько 45%.

Аналіз екологічного стану довкілля, його відтворювальних та асиміляційних потенціалів, чистота найважливіших природних ресурсів, що визначає здоровий, фізичний та психічний розвиток людини, ефективність сільськогосподарського виробництва, свідчить, що за останні 30 років площа еродованих земель зросла майже у 1,5 раза, значно розширились площі засолених, закислених, осолонцюваних, підтоплених і техногенно забруднених сільгоспугідь. Загалом тільки один із 10 га сільськогосподарських угідь має нормальний екологічний стан.

Усе це — наслідок надмірного залучення до використання в аграрній сфері земельних ресурсів, зростання до критичних рівнів агротехнічних навантажень на них, захоплення перетворювальною діяльністю, порушення екологічно допустимих співвідношень між ріллею, природними кормовими угіддями, багаторічними насадженнями і площами під лісами й водоймами, а також так званою «дикою природою» [1]. Вони ж, у свою чергу, зумовлені суто технократичною концепцією розвитку АПК, яка орієнтована на великомасштабну, індустріально-хімічну та енергоємну екстенсивну модель ведення агропромислового виробництва.

Оскільки нинішній напрям розвитку національного АПК у техніко-технологічному й соціально-економічному відношенні не повною мірою забезпечує раціональне аграрне природокористування, екологічно збалансований, сталий розвиток екосистем, то він і не спрямований на ефективне та конкурентоспроможне його функціонування.

Слід зазначити, що значимість сільської місцевості для суспільства зростає в міру актуалізації охорони навколишнього середовища і виробництва екологічно безпечного продукту. Україна має всі передумови для того, щоб перетворитися у головну світовою постачальника екологічно чистої продукції. Використовуючи екологічно безпечні традиційні і сучасні аграрні та інші технології, вітчизняні сільгоспвиробники можуть органічно увійти в місцеві екоареали, оптимально використовувати їх сільськогосподарські ресурси, формувати високопродуктивні та екологічно стійкі агросистеми та агроландшафти.

Важливе значення мають тісно пов'язані між собою рекреаційні та екологічні аспекти сільського розвитку. Нині загальноовизнаним напрямом сільського розвитку є диверсифікація діяльності сільського населення, у тому числі створення сприятливих умов для поширення його несільсько-

господарських видів (послуги з будівництва й ремонту будівель і споруд; комунально-побутові, інформаційні, соціально-культурні тощо). Відкриваються широкі можливості для диверсифікації економіки села в межах формування перспективної єдиної системи «виробництво екологічно чистого продукту — рекреаційна діяльність — збереження природи та ландшафтів».

Економічна складова. Проблема економіки агросфери в основному пов'язана з ефективністю використання продуктивного потенціалу сільськогосподарських земель. Аналіз показує, що продуктивний потенціал земель України, за обов'язкової умови його простого відтворення, є дуже високим, а це відкриває широкі можливості для нарощування врожаїв сільськогосподарських культур.

Економічна оцінка ефективності використання продуктивного потенціалу земель свідчить, що найвищі показники продуктивності, окупності витрат і диференціального доходу мають сільськогосподарські угіддя західного регіону, які дещо зменшуються в центральному Лісостепу і Поліссі, і найнижчих значень сягають у степових областях, де основні площі ґрунтів належать до чорноземного типу.

Однією з причин, що зумовлює невідповідність між природно-ресурсним потенціалом земель і рівнем його використання в регіонах, є екологічна неузгодженість структури територіального розміщення підгалузей сільського господарства із зональними ґрунтово-кліматичними умовами.

Здійснення ринкової трансформації економіки України передбачає створення у структурі механізмів її забезпечення більш ефективних форм землекористування та організації сільгоспвиробництва. Складність вирішення цього завдання посилюється низкою обставин, дією об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають спрямованість і динамізм змін у галузі землекористування. Економічна складова пов'язана з реформуванням земельних відносин і статусом землі.

Важливою ознакою сільських територій є багатofункціональність, яка передбачає комплексний підхід до їх дослідження. За великого різноманіття функцій однією з найважливіших є розселенська, пов'язана з формуванням, трансформацією та функціонуванням сільської поселенської мережі (рис. 3).

Сучасні проблеми розселення сільського населення України недостатньо вирішуються через відсутність активної державної розселенської політики, спрямованої на істотне поліпшення умов життя, праці та відпочинку сільського населення [3, 4].

Проблема оптимізації сільської поселенської мережі полягає в тому, що через неможливість зберегти всю поселенську мережу держава повинна спрямовувати свою політику на підтримку розвитку середніх та великих сіл і селищ. У 2005 р., за даними Держкомстату України, у 3,5 тис. поселень, або 12,5% загальної поселенської мережі, не народжувалися діти. Це означає, що їх можна віднести до вмираючих поселень, з них 3/4 малолюдні — до 50 осіб, решта — 51—100 осіб, які приречені на обезлюднення. Оптимізація поселенської мережі

означає сприяння розвитку 10 тис. великих сіл та селищ і державну допомогу 15 тис. середніх та малих поселень, у яких є діти та підлітки, для збереження та розвитку їх і запобігання зменшенню людності та вимиранню.

Для збереження занепадаючих сільських поселень необхідно вирішити проблему зміцнення їх економічної бази [5]. Це передбачає розв'язання актуальних економічних проблем, що сприятиме розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо тваринництва, різних форм власності, підвищенню його ефективності, поглибленню спеціалізації та посиленню комплексності розвитку, упровадженню новітніх біотехнологій та засобів захисту рослин, створенню нових робочих місць.

На основі вирішення цих проблем потрібно розробити стратегію розвитку сільського розселення в Україні на довгострокову перспективу, яка повинна відповідати схваленій у 1999 р. Верховною Радою України «Концепції сталого розвитку населених пунктів». Сталий розвиток сільських населених пунктів передбачає їх збалансований соціально-економічний розвиток, спрямований на створення повноцінного життєвого середовища на основі раціонального використання природних та людських ресурсів, удосконалення соціальної інфраструктури та поліпшення умов проживання сільського населення. Метою реалізації стратегії сталого розвитку сільських поселень є створення комфортних умов для життя, праці та відпочинку сільського населення відповідно до європейських соціальних стандартів [6].

Такі умови можна створити лише у великих та середніх сільських поселеннях, які будуть формувати оптимальну поселенську мережу. Великі села та селища розвиватимуться на власній соціально-економічній та демографічній базі, але для забезпечення сталого розвитку середніх сільських поселень потрібна ефективна державна допомога.

Отже, необхідна нова стратегія розвитку сільських територій, сучасна модель ефективного управління їх сталим розвитком, що вимагає здійснення комплексних ринкових перетворень в агропромисловому комплексі країни і заходів щодо підготовки сільгоспідприємств та індивідуальних господарств до діяльності в умовах повноцінного функціонування ринку землі, у тому числі вироблення дієвих економічних і стимулюючих механізмів підтримки розвитку аграрного виробництва в ціновій, кредитній, податковій політиці та відповідного інституційного забезпечення; розвиток механізмів залучення в сільське господарство капіталу промислових підприємств, фінансових та сервісних структур шляхом організації крупнотоварного агропромислового виробництва; упровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках, скорочення чисельності посередницьких ланок між сільгоспвиробником та кінцевим споживачем його продукції; посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії і послуги, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам з метою оптимізації їхніх витрат; заохочення, у тому числі з використанням змішаного

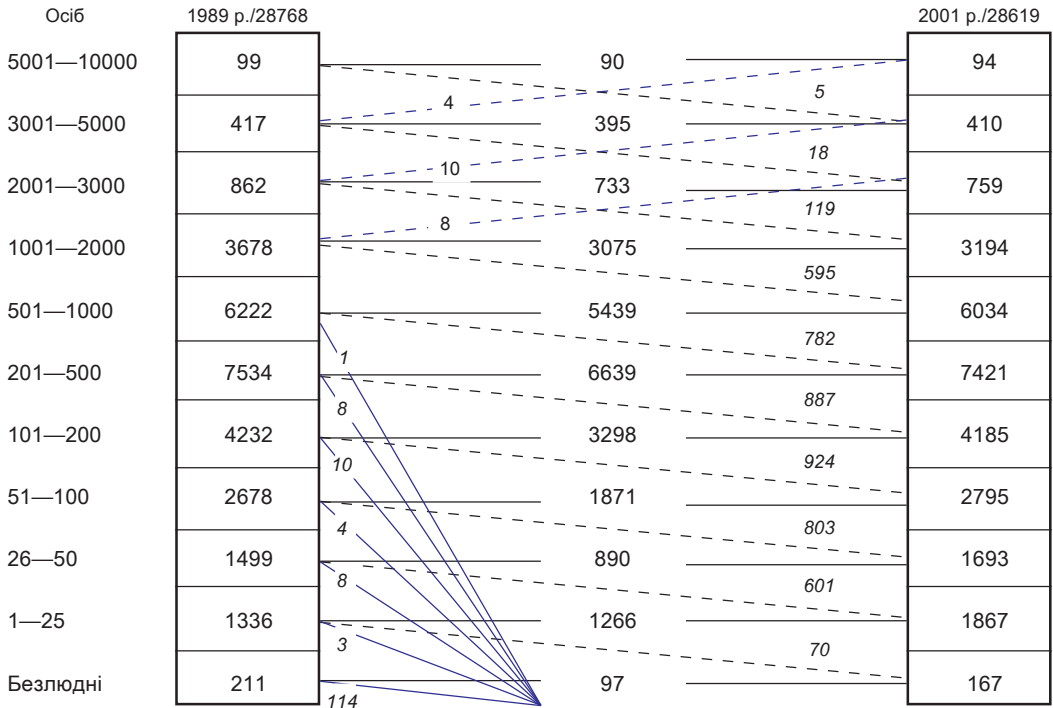


Рис. 3. Схема руху сільської поселенської мережі України за групами людності протягом 1989—2001 рр. Напрями руху поселенської мережі: --- — перейшли у групу вищої людності; — — залишилися у своїй групі; - - - — перейшли у групу нижчої людності; — — перейшли до безлюдних поселень

інвестування, розвитку інфраструктурних елементів аграрного ринку — постачально-збутових систем, транспорту сільгосппродукції, засобів нагромадження та зберігання сільгоспсировини; розвиток малого бізнесу в сферах виробництва та переробки сільськогосподарської продукції; організація територіальних підприємницьких мереж (регіональних кластерів) у сільських регіонах, орієнтованих на матеріально-технічне постачання сільгоспвиробництва та переробку, зберігання і збут сільгосппродукції.

Основні управлінські заходи забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу та розвитку сільських територій повинні передбачати:

- належний рівень фінансування аграрного фонду у визначених законодавством обсягах із загального фонду державного бюджету;
- формування державного родовольчого резерву за рахунок об'єктів державного цінового регулювання виключно аграрним фондом;
- стабільне фінансування підприємств агропромислового комплексу за бюджетними програмами підтримки їх розвитку, насамперед, спрямованими на надання їм фінансової підтримки із застосуванням механізму здешевлення кредитів;
- запровадження придбання племінної худоби і птиці на умовах фінансового лізингу; державну під-

тримку оновлення машинно-тракторного парку за напрямами та в обсягах, передбачених Державною цільовою програмою реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2011 р.;

- активізацію співробітництва з міжнародними організаціями та здійснення заходів щодо залучення міжнародної технічної допомоги в агропромисловий комплекс;

- надання сільськогосподарським товаровиробникам часткової компенсації у розмірі до 70% вартості послуг зі зберігання зерна власного виробництва на сертифікованому зерновому складі у 2010 маркетинговому році за рахунок коштів державного бюджету;

- розробку проекту відповідного нормативно-правового акту щодо механізму поступового заміщення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників адресним дотуванням;

- запровадження Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, її прийняття та реалізації;

- сприяння створенню і функціонуванню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у галузях тваринництва, рослинництва та переробки сільськогосподарської продукції;

- стимулювання виробництва та використання біологічних видів палива, розвитку в Україні націо-

нального паливного ринку шляхом залучення біомаси як відновлюваної сировини для виготовлення біологічних видів палива;

- пріоритетне відшкодування за рахунок коштів державного бюджету для реалізації інвестиційних проектів у тваринництві відсоткових ставок за користування кредитом у розмірі подвійної облікової ставки Національного банку, але не більше, ніж передбачено банком у кредитному договорі;

- удосконалення підходів до формування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, спрямованих на зміцнення інноваційної складової розвитку аграрного сектора, виконання пріоритетних завдань галузі із фінансуванням за рахунок коштів державного бюджету;

- проведення паспортизації сільських населених пунктів, узагальнення її результатів на рівні району, області та Автономної Республіки Крим (електронний варіант), опрацювання соціально-економічних пріоритетів, координацію розроблення програм розвитку сільських територій відповідного рівня та в цілому по державі згідно із завданнями Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.;

- у частині удосконалення системи державної підтримки сільського господарства запровадження

страхування сільськогосподарських ризиків, розширення переліку об'єктів державного цінового регулювання, здійснення фінансових і товарних інтервенцій (сприяння прийняттю Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»);

- запровадження механізму державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також визначення їх як неприбуткових організацій (сприяння прийняттю Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та інших законодавчих актів);

- подальше формування ефективної та доступної мережі сільськогосподарських дорадчих служб та надання суб'єктам господарювання, що здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню соціально спрямованих дорадчих послуг шляхом виконання Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 р. та Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.;

- сприяння розвитку кооперативних каналів збуту сільськогосподарської продукції, включаючи розвиток оптових продовольчих ринків та інформаційно-маркетингових центрів.

Висновки

Дослідження показали, що тенденції розвитку сільських територій України пов'язані з процесом зміни характеру соціо-еколого-економічної системи в напрямі формування нових землегосподарських утворень.

Нові можливості правового характеру, які повинні були б активізувати процеси впорядкування, не використовуються через інертність сприйняття сільським населенням ідей перебудови. Цьому сприяє саме невизначеність держави щодо комплексного вирішення селянських проблем. Позитивні зміни можна очікувати тільки за умов захисту національного працівника, що потребує формування своєї дуже міцної системи функціонування фінансової та ринкової інфраструктур, орієнтованих на підтримку

агросфери. З урахуванням різноманітності соціо-, еколого- та економічних умов функціонування сільського господарства на території України необхідно визнати, що найбільш важливою зараз стає орієнтація на методи вирішення проблем в агросекторі економіки держави.

Наукова проблема полягає у формуванні сучасного теоретико-методологічного забезпечення нових організаційно-управлінських форм сталого розвитку агрокомплексу України, які б адекватно реагували на соціальні, економічні та екологічні зміни сьогодення. Потребує розробки сукупність змістових моделей упорядкування організаційних утворень сільськогосподарського життя в цілому і просторово-планувального аспекті зокрема.

Бібліографія

1. Гайдучий П.І. Іноземні інвестиції в Україні/ Гайдучий П.І., Баліцька В.В. — К.: Урожай, 2004. — 248 с.
2. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики/Ю. Губені// Економіка України. — 2007. — № 4. — С. 62—70.
3. Онищенко О.М. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики/О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин// Економіка України. — 2006. — № 1. — С. 4—13.
4. Онищенко О.М. Сільський розвиток: основи методології та організації/О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин

- // Економіка України. — 2006. — № 10. — С. 4—13.
5. Саблук П.Т. Процеси міжнародного руху капіталів та участь у них України/П.Т. Саблук// Економіка України. — 2008. — № 8. — С. 56—68.
6. Терещенко В.К. Проблеми кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування сільських територій/В.К. Терещенко// Бухгалтерія. — 2008. — № 15—16.
7. Юрчишин В.В. Науково-методологічні та організаційні основи розвитку системи управління аграрним сектором економіки/Юрчишин В.В.// Економіка АПК. — 2003. — № 1. — С. 17—25.